

1. Голубко В. *Армія Української Народної Республіки*. – Львів, 1997. – С.24. 2. Ткачук А.Г. *Революционное движение в армиях Юго-Западного и Румынского фронтов накануне Великого Октября: Автореф... дис. д-ра ист. наук*. – Львів, 1968. 3. Монкевич Б. *Піонери українського війська // Табор*. – №4. 4. *Робітнича газета*. – 1917. 5. Винниченко В. *Три тисячі шукачів // Робітнича газета*. – 1917, 18 квітня. 6. *Російський державний військово-історичний архів*. 7. *Нова Рада*. – 1917. 8. Ткачук А. Г. *Крах спроб Центральної Ради використати українізовані військові формування в 1917 р. // Український історичний журнал*. – 1967. – № 8. 9. Іванис В. *Симон Петлюра – Президент України*. – Дрогобич, 1991. 10. Млиновецький Р. *Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918*. 11. *Історія українського війська*. – Вінніпег, 1953. 12. *Дорошенко Д. Война и революция на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых*. – М.–Л., 1930. 13. *Грушевський М.С. Спомини*. – К., 1989. – № 10. 14. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. 15. *Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: Документи і матеріали*. – Мюнхен, 1983. – Т.1. 16. Голуб П. А. *Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть советов (март 1917 года – февраль 1918 года)*. – К., 1958. 17. *Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923*. – Т.1. 18. Якупов Н.М. *Борьба за армию в 1917 г.* – М., 1975. 19. *Дециньський Л.Є. Революційні події на Південно-Західному, Румунському фронтах і Чорноморському флоті в 1917 р.* – Львів, 1979. 20. *Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918)*. – Ч.2.

УДК 947.7+929

М.П. Гетьманчук

Національний університет “Львівська політехніка”

ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ НЕСТОРА МАХНА ПЕРІОДУ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (1918–1921 рр.)

© Гетьманчук М. П., 2006

Досліджено військову діяльність Н. Махна періоду Громадянської війни в Україні 1918–1921 рр., показано процес створення та діяльності Революційної повстанської армії України. Висвітлено питання її кадрового складу, озброєння та особливостей ведення бойових дій.

The military activities of N. Makhno during of the Civil War in Ukraine in 1918-1921 are studied. The process of formation and activities of the Revolutionary Rebel Army of Ukraine are shown. Issues of its personnel, armaments, and peculiarities of combat actions are dealt with.

Актуальність проблеми. Сьогодні Україна як колишня складова тоталітарної держави, якою був Радянський Союз, торує шлях до самостійного суверенного демократично орієнтованого суспільства. Державотворчі процеси в Україні зумовили повернення із небуття імені Н. Махна – одного із найяскравіших лідерів українського народу, якого радянська наука та пропаганда називали бандитом, а діяльність його замовчували. У Запоріжжі в 2005 р. пройшов Другий всеукраїнський фестиваль „Гуляй-Поле” імені Н. Махна, який був присвячений 117-й річниці від дня народження відомого анархіста. Його вшанували відвідуванням пам’ятних місць, проведенням конференції „Нестор Махно. Від минулого до сьогодення”, турнірами та концертами. До цієї дати його ім’ям було названо вулицю міста [21, с. 6]. Зараз Н. Махно часто порівнюють із Спартаком, Робін Гудом, Че Геварою та „українським Устимом Кармелюком”, адже у 29 років він зумів організувати 100-тисячну армію і розпочав перший у світі експеримент зі створення анархістського суспільства. Сторінки його життя і діяльності – це наповнена трагізмом та болем картина анархістсько-селянського руху в Україні часів Громадянської війни.

Ступінь вивчення проблеми. Постать Н. Махна завжди викликала чималий інтерес серед істориків як в нашій країні, так і за її межами. Однак переважна частина їхніх праць, написана здебільшого на основі спогадів сучасників, матеріалів тогочасної періодичної преси і численних публіцистичних розвідок, мемуарів активних учасників махновського руху та самого Н. Махна, але без залучення значного масиву наявних в архівах документів. Тому ще й сьогодні достовірні факти про його діяльність тісно переплелися з легендами та вигадками.

За останнє десятиріччя вітчизняні публікації нових джерельних матеріалів і спеціальних видань істотно розширили сюжетну базу про події Громадянської війни в Україні та участі в них військових формувань Н. Махна [2–7; 15–16]. Разом з тим, як зауважує український дослідник В. Савченко, більшість праць про Н. Махна, що були опубліковані в період з 1991 по 2004 роки, вирізняються повторенням вже відомих фактів та інформації, введеної попередниками в науковий обіг [15, с. 4]. В подібний спосіб можна охарактеризувати й праці сучасних російських дослідників, які присвячені Н. Махно [17–20]. Однак вони характеризуються певними особливостями: 1) російські історики розглядають діяльність Н. Махна в контексті російських революційних рухів досліджуваного періоду; 2) постать Н. Махна використовується ними для протиставлення та критики таких лідерів національно-визвольних змагань українського народу, як С. Петлюри, В. Винниченка, П. Скоропадського та ін. Так, російський дослідник життя і діяльності Н. Махна С.М. Семанов зазначає, що: „Петлюрівців били всі – і білі, і червоні, і махновці. Зате тепер володарі „незалежної України”, яка прозябає в голоді і холоді, ними гордяться. А Махно? Героїчного батька нинішні самостійники не жалують. Мерзенного зрадника Мазепу піднесли в ранг героя, а корінного малоросійського хлопця, захисника пригнобленого українського селянства Нестора Махна забули? Нічого дивного! Махно рішуче відкидав всякий націоналізм. Це по-перше, але є й по-друге. Дуже вже не шанував Махно злодійкуватих гнобителів трудящих, а також їхніх холувів...” [18, с.121].

Зважаючи на актуальність та недостатню вивченість зазначеної проблеми, автор поставив за мету: 1) дослідити причини та умови появи в Україні збройних формувань Н. Махна; 2) показати соціальну базу військових формувань Н. Махна, їхній кадровий склад, озброєння; 3) розкрити особливості ведення ними бойових дій проти численних ворогів.

Виклад основного матеріалу. У квітні 1918 р. в історії Української революції розпочався новий період, який тривав трохи більше ніж півроку, – період Гетьманату П. Скоропадського. Неприйняття аграрної політики гетьманського режиму та каральних дій німецько-австрійських окупантів на небачений рівень підняли соціальну активність селянства. Документи засвідчують, що важко в 1918 р. знайти якесь село чи поселення, з якого б не надійшло в урядові інстанції повідомлення про напади селян на поміщицькі маєтки, про опір карателям, убивства окупантів. На серпень 1918 р. у повстанських загонах налічувалося 80 тис. чоловік, а втрати окупантів та Гетьманської державної варти становили 50 тис. осіб [12, с. 156]. Поряд з Київщиною та Чернігівщиною селянський повстанський рух охопив Волинь, Полтавщину, Харківщину, Херсонщину та Катеринославщину, де під ідейним впливом Н. Махна силу і масштабність руху опору не могла стримати жодна тогочасна сила.

Неординарність ситуації полягала в тому, що в 1918–1921 рр. Н. Махно умудрився воювати проти всіх: проти Центральної Ради, Гетьмана П. Скоропадського, Головного отамана С. Петлюри, генералів А. Денікіна і П. Врангеля, проти інтервентів з Німеччини, Австро-Угорщини, Франції, проти загонів німецьких колоністів в Україні, проти більшовицької Червоної армії, загонів ЧК і комітетів незаможних селян. Селянські маси степової України, не маючи власної політичної еліти, висували своїх нових ватажків, як колись запорізькі козаки обирали на керівництво кращих з-поміж себе. Цим ватажкам було чуже місто з його державно-політичними програмами. Вони прагнули побудувати суспільство на основі волевиявлення народу, а не на диктаторському централізмові. Н. Махно якнайповніше уособлював саме цей бік бунтарського анархістського руху, а його Південноукраїнська трудова федерація розглядалася як форма організації українського суспільства [20, с. 128–151]. За усіх анархістських заяв форма вільних махновських рад була спробою створення нової української державної моделі.

Район, в якому розгортався махновський рух, охоплював переважно південь Лівобережної України і схід Донбасу. Махновці діяли й на Правобережжі, переважно в Катеринославі, а також на Полтавщині і Чернігівщині. Ядро району знаходилося в містечку Гуляй Поле, населення якого й до Громадянської війни не забувало своєї козацької слави [4, с. 6]. Найбільш активною постаттю махновського руху були селяни Степової зони України, які за 1862–1914 рр. купили у поміщиків краю майже половину їх земель [19, с. 18–20]. Спираючись на допомогу держави, поміщики намагалися зберегти орендні стосунки з селянами, але це викликало неприховану ворожість останніх до всіх великих форм приватного землеволодіння. Тому, як зазначають вітчизняні науковці, позиція українського селянства, яка до певної міри персоніфікується в діяльності Н. Махна (не випадково дістав поширення термін „махновщина”), характеризувалася істотним інтересом до соціальних проблем революції при „незначній заангажованості в її національних аспектах” [9, с. 35]. Селянський український анархізм, а махновський рух зокрема, трактували ідею національної незалежності як боротьбу за свій повіт, село, хутір, боротьбу за власне самоврядування, за свої місцеві права і закони. Заперечення самої ідеї держави відштовхнуло Н. Махна і його рух від усвідомлення необхідної боротьби за українську політичну незалежність.

Крім того, Перша світова війна та спричинені нею катаклізми викликали незворотні процеси не тільки в надрах Російської імперії, але й в українському суспільстві. До цього часу невідома навіть приблизна кількість жертв Громадянської війни в Україні. Дослідники вказують, що за неповними даними втрати населення колишньої Російської імперії становлять приблизно 7 млн. чоловік [16, с. 3–4]. Із них близько половини припадає на Україну, яка стала ареною найбільш кровопролитних боїв та поширення епідемій [22, с. 381–382]. Український театр військових дій був постійним з 1917 по 1922 рр. Причинами, які обумовлювали місце України в епіцентрі Громадянської війни, були такі: 1) як більшовицькі вожді, так і білі генерали розглядали Україну як невичерпний резерв військових кадрів; 2) володіючи Україною, вони отримували реальну можливість відтворити свої імперії: єдину Росію, чи всесвітню Радянську республіку; 3) для реалізації цих планів їм були необхідні українські комунікації, вугілля, нафта, залізна руда, промислові гіганти військової промисловості України; 4) для більшовиків через територію України відкривався найкоротший шлях на Варшаву, Будапешт і Берлін.

Махновський селянський рух умовно можна поділити на три періоди. Перший – період революційної повстанської боротьби, який починається з часу окупації України німецькими та австро-угорськими військами і до початку 1919 р. Майже весь цей час тривала боротьба з режимом Гетьмана П. Скоропадського та окупантами. Другий період – від відновлення радянської влади на початку 1919 р. й до НЕПу. У цей час Н. Махно вів позмінну збройну боротьбу з більшовиками, арміями А. Денікіна, П. Врангеля. Третій період – від початку запровадження більшовиками в Україні НЕПу до серпня 1921 р., коли Н. Махно був змушений покинути свою батьківщину та перейти кордон з Румунією. Останній період проходив у боротьбі виключно з більшовиками. Необхідно зазначити, що однією з характерних рис махновського руху було категоричне несприйняття будь-яких союзів з білими генералами. Н. Махно був представником селянського руху, а селянська маса України була твердо переконана, що з перемогою білих повернуться поміщики, урядники, вся принизлива система станової нерівності, в умовах якої селянство перебувало століттями. Якщо з більшовиками у селян виникали соціальні протиріччя, то з білими, крім того, існував більш глибокий соціально-культурний конфлікт. Це був розкол між народними масами та елітою, закладений на рівні світосприйняття ще з часів Російської імперії [14, с. 396–397].

Звільнений у березні 1917 р. з Бутирської тюрми революцією Н. Махно повернувся до рідного Гуляй-Поля, де розпочав політичну діяльність. У серпні 1918 р. він створює невеликий повстанський загін для боротьби з німецькими та гетьманськими органами влади. Дії загону загалом були успішними, лави його швидко зростали, а разом з тим зростала слава Н. Махна, якого повстанці-селяни шанобливо називали „батьком”. З кінця 1918 р. цим титулом він почав підписувати численні накази та відозви [17, с. 87]. Вже у вересні 1918 р. кількість бійців загону сягала 120 багнетів та шабель з 4 кулеметами [15, с. 56]. Це був типовий для того часу регіональний загін селянських повстанців, якими була наповнена Україна. Тоді ж махновські повстанці підняли

свій перший чорний прапор, на одному боці якого були слова „Страшна смерть буржуям”, на другому – „Веселе життя біднякам”. Сам Н. Махно у цей час в такий спосіб формулює свою програму: „В завдання Революційно-Повстанських Загонів імені Батька Махно повинно входити: вилучення у наших ворогів якомога більше зброї та грошей і якнайскоріше підняття селянських мас відомих нам районів; об’єднати їх, озброїти до зубів і повести широким фронтом проти існуючого ладу та його захисників” [10, Т.3. – с. 125].

Здебільшого Н. Махно діяв сміливо і рішуче, вміло командував загonom. За неповними підрахунками, на чолі свого загону він здійснив 118 нападів на окупантів [4, с. 14]. Для збройної боротьби потрібні були чималі кошти. Під час нападу на філію банку у с. Жеребець Н. Махно заволодів 28 тис. гетьманських карбованців. За ці гроші у селян було придбано кулемет, який встановили на трофейному німецькому тарантасі, що був запряжений четвіркою коней. Так, у серпні 1918 р. в степах України та й взагалі в Європі з’явився новий вид озброєнь – „каравела степів” – тачанка [3, с. 34–35; 15, с. 55]. Поповнення махновського загону безпосередньо залежало від наявності зброї, тому одним з головних завдань Н. Махна було здобуття трофейної зброї та вилучення її у поміщиків та селян. Захопивши хутір, махновці накладали контрибуцію та конфісковували зброю і боеприпаси. Це робилося без сваволі й насильства. Коней реkvізували лише у тих господарствах, де їх налічувалося не менше чотирьох. Часто неможливим селянам залишали втомленого махновського коня, беручи взамін свіжого селянського. За добровільно передану махновцям гвинтівку господареві виплачувалося 3 тис. карбованців із суми контрибуції [18, с. 115]. Однак якщо у господаря знаходили приховану зброю, його розстрілювали самочинно або за вироком сільського сходу.

У жовтні 1918 р. махновці вже в кількості 500 повстанців діяли на території Бахмутського, Маріупольського, Бердянського, Павлоградського повітів, роззброюючи невеликі загопи австро-угорських військ і гетьманців. Австрійське командування і уряд П. Скоропадського були змушені направити проти Н. Махна значні сили частин 12-го та 8-го корпусів гетьманських військ. Вони завдали 15 листопада біля с. Темирівка поразки махновському загону. В цьому бою загинули і потрапили в полон понад половина повстанців (200 чоловік), а більше сотні розбіглися по домах [15, с. 62]. Незабаром махновці знову зайняли Славгород та ст. Жеребець, а їхні окремі групи почали діяти на правому березі Дніпра. 27 листопада Н. Махно із загonom у 800 повстанців знову захоплює Гуляй-Поле, Оріхів, Гайчур, Новокарлівку та навколишні села [3, с. 41]. Через два дні він видає наказ про загальне повстання у „вільному районі” і про похід проти буржуазії, закликавши селян України братися за зброю.

На початку грудня 1918 р. військові формування Н. Махна налічували близько 4 тис. повстанців, 30 кулеметів та 6 гармат. Він розпочав активну реорганізацію свого війська, намагаючись із дрібних загонів, які налічували по 50–100 повстанців-односельців, створити „вільні батальйони” для фронтових операцій. Ці батальйони мали бути закріплені за певними територіями і пов’язані із кавалерійсько-тачанковими загонами, метою яких було здійснення рейдів по ворожих тилах [15, с. 65]. У Гуляй-Полі, яке стало центром не тільки махновського руху, але й усього революційного руху Південної України, Н. Махно створює органи управління територією, підконтрольною повстанцям, – революційну районну раду і штаб. Його обирають командувачем усіх повстанських загонів та начальником штабу, а військо починають називати – махновцями [3, с. 41–42]. До штабу повстанських сил увійшли найближчі друзі та земляки Н. Махна – С. Каретник, О. Марченко, Г. Василевський, Ф. Щусь, О. Чубенко, В. Білаш, І. Лютий, В. Куриленко [1; 17, с. 87–89].

15 грудня 1918 р. Н. Махно укладає угоду з петлюрівським командуванням, згідно з якою С. Петлюра забезпечував його зброєю, боеприпасами, продовольством, а повстанці погоджувалися на проведення мобілізації селян до армії УНР в Гуляй-Пільському районі. Але вже через одинадцять днів Н. Махно виступив проти військ Директорії спільно з більшовиками [16, с. 255]. Вночі 27 грудня більшовицькі та махновські командири розробили план спільного наступу на Катеринослав. Сили Н. Махна становили один батальйон – 500 піхотинців та кавалеристів і 6 кулеметів, а згодом їх кількість значно зросла. На вибір Н. Махна вплинуло й те, що більшовики запропонували йому посаду Головнокомандувача радянських революційних військ робітничо-

селянської армії Катеринославського району. Махновські загони під час штурму захопили величезні трофеї: 10 тис. гвинтівок, 26 кулеметів, 4 гармати [15, с. 73]. 31 грудня 1918 р. війська Директорії знову оволоділи Катеринославом. Н. Махно та більшовицький ревком виявилися нездатними організувати оборону цього великого промислового міста. Відступ і паніка спричинили значні жертви серед махновців. Близько 600 махновців втопилися в Дніпрі або загинули під час жорстоких вуличних боїв [18, с. 117–118].

Бої за Катеринослав переконливо довели Н. Махно, що його збройні формування здатні лише до партизанських дій, але поки що не спроможні протистояти регулярним військам. Він розпускає свій перший повстанський штаб Гуляй-Пільського району. Новостворений штаб мав остаточно об'єднати розрізнені повстанські загони, чиї батьки-командири не завжди підкорялися Н. Махно. Командири цих загонів відчували себе повновладними господарями у своїх районах: Рождественський – отаман Правда (300 чол.), Горіхівський – отаман Дерменжі (200 чол.), Пологівський – отаман Нестеренко (600 чол.), Михайло-Лукашовський – отаман Чалий (1500 чол.), Хасанський – отаман Зверев (500 чол.) та ін. [15, с. 75]. У січні 1919 р. загони Н. Махна налічували понад 15 тис. чоловік. 3 – 4 січня на ст. Пологи відбувся повстанський з'їзд, який обрав новий штаб – вищий військовий орган фронту і тилу. На з'їзді було прийнято рішення створити на базі існуючих батальйонів 5 повстанських полків імені батька Махна: 1-й – 2500 бійців під командою Удовиченка; 2-й – 1100 бійців під командою Дерменжі; 3-й – 1200 бійців, командир Потапаха; 4-й – 1100 бійців, командир Онищенко; 5-й – 500 бійців, командир Зубков [3, с. 49–51]. Крім цих полків, при Н. Махно знаходився Гуляй-Пільський батальйон, кавалерійський загін Ф. Щуся, штабні служби, артилерійські батареї, резерв озброєних повстанців.

Необхідно сказати й про те, що бійці махновських військових формувань воювали з однаковим завзяттям як проти білогвардійського, так і проти робітничого і комуністичного міста. Грабежі міст були неодмінною ознакою повстанського руху. Слідом за повстанськими військами тягнулися колони возів, на яких знаходилися любителі легкої наживи. Українські дослідники підкреслюють, що цей грабунок не просто означав задоволення жадоби до наживи: махновці щедро ділилися трофеями з місцевим населенням, здійснюючи в такий спосіб „справедливий” грабунок і „справедливий” розподіл пограбованого майна [31, с. 149]. Важливо також зазначити, що Н. Махно діяв і мислив у масштабах території, яка не збігалася з українськими етнічними межами. Але неправильно було б думати, що махновщина зовсім ігнорувала національні моменти. Махновські повстанці виявляли почуття великої прив'язаності до своєї території. Вихід повстанських військ за межі цієї території, як засвідчувала практика ведення бойових дій, негативно позначувався на їхній боєздатності. За певних обставин це почуття могло легко еволюціонувати у національне почуття, особливо, якщо ворог розмовляв неукраїнською мовою. Національний характер конфлікту підсилювався тим, що більшовики для боротьби з махновцями надсилали війська, сформовані з китайців, естонців, латишів, росіян, оскільки українським частинам вони не довіряли.

На початку 1919 р. махновські війська приєдналися до Червоної армії, а сам Н. Махно став червоним комбригом [14, с. 398]. У цей час війська білих армій витіснили махновців, які змушені були залишити Гуляй Поле, оборона якого стала найбільш героїчним епізодом махновського руху. В ході жорстоких боїв Гуляй Поле декілька разів переходило із рук в руки. За 15–27 січня 1919 р. у цих боях вбитими, пораненими і полоненими махновці втратили близько тисячі бійців [16, с. 256]. Тільки у кривавих боях 27–28 січня махновці зуміли відбити Гуляй Поле у чеченських полків Добровольчої армії. На переговорах у Гуляй Полі 31 січня з більшовицьким командиром П. Дибенком Н. Махно заявив про своє можливе підпорядкування керівництву Червоної армії, погодився прийняти у свої полки призначених більшовицьких комісарів, створити у полках політвідділи [15, с. 84]. 12–16 лютого 1919 р. у Гуляй Полі відбувся II з'їзд повстанців і селян 35 волостей. З'їзд загалом схвалив входження махновців до складу Української радянської армії. Велике значення мало рішення з'їзду про створення Війково-революційної ради „вільного району”. Створення районної анархістської влади було дуже небезпечним для більшовиків. Тому головною вимогою червоного керівництва до Н. Махна була ліквідація махновської ради, яка висловилася проти більшовицьких рад, комісарів, ЧК та червоного терору [15, с. 89].

29 березня 1919 р. махновці оволоділи Маріуполем, де захопили величезні трофеї: 4 локомотиви, 4 гармати, 2 пароплави, 2 катери, бронепоезд. П. Дибенко високо оцінював стійкість та мужність бійців махновських підрозділів. Червоний комдив пропонував нагородити окремі полки почесними червоними прапорами, а Н. Махна представив у травні 1919 р. до нагороди орденом Червоного прапора [15, с. 93; 18, с. 153–154]. Після взяття Маріуполя було створено махновську маріупольську військову групу: 4 полки, бронепоезд, кавалерійську групу. Цій бригаді, яка належала до червоної Задніпровської дивізії, було наказано наступати на м. Таганрог. Більшовицькі комісари повідомляли, що махновські полки переукомплектовані великою кількістю добровольців. Наприклад, лише до 5-го полку записалося близько 24 тис. чоловік [15, с. 94]. Однак напруга і конфлікти між Н. Махном і більшовиками продовжували зростати. Влітку 1919 р. Л. Троцький звинуватив Н. Махна у дезорганізації фронту, партизанщині, заколоті проти радянської влади [14, с. 398; 17, с. 125–127].

Обурений діями командування Червоної армії, яке оголосило його поза законом, Н. Махно склав свої повноваження. В липні, перейшовши на правий берег Дніпра, махновці об'єдналися із загоном григор'євців. Отамана Н. Григор'єва Н. Махно вбиває [17, с. 130–131]. Шляхом агітації він залучає на свій бік величезну кількість бійців з червоноармійських частин, що відступали. Під командування Н. Махна цілком перейшло дві бригади 58-ї дивізії більшовиків, вся кавалерія дивізії [6, с. 591–592; 25, с. 75–76]. Повстанці так розрослися чисельно, що у серпні 1919 р. Н. Махно віддав наказ про реорганізацію їх в армію, яка отримала назву Революційна повстанська армія України (махновців). В наказі Н. Махна № 1 по армії, проголошувалося: „Завданням нашої революційної армії і вступаючого до неї повстанця є чесна боротьба за повне визволення трудящих України від всякого рабства... Кожний революційний повстанець повинен пам'ятати, що як його особистими, так і всенародними ворогами є особи багатого, буржуазного класу, незалежно від того чи росіяни вони, євреї, українці, чи французи з англійцями, а також ворогами народу є ті, хто захищає несправедливий порядок, т. зв. комісари, члени каральних загонів, надзвичайок...” [30, с. 560].

Революційна повстанська армія мала складну структуру. Вищим керівним органом її була Військово-революційна рада, а Н. Махно був підпорядкований раді і входив до її складу як один із її членів. Функції вищого оперативного-командного органу виконував штаб армії, який поділявся на адміністративний та оперативний відділи і мав групу інспекторів. Ударну силу армії становили чотири корпуси, кожен з яких поділявся на бригади, полки, батальйони, роти (сотні), взводи і напіввзводи. В її рядах нараховувалося 40 тис. піхоти та 10 тис. кавалерії, а на озброєнні знаходилося 1 тис. кулеметів, 20 гармат, 12 тис. тачанок, які забезпечували мобільність армії [13, с. 215]. Швидке пересування відіграло для махновців вирішальну роль. За день махновська кавалерія проходила від 60 до 100 верств, в той час, як регулярні кавалерійські частини робили переходи на 40–60 верст [20, с. 226]. Якщо в 1919 р. основу армії становила піхота, то в 1920 р. переважала кавалерія, а в 1921 р. – виключно кавалерійські частини.

Із серпня 1919 р. між білими і махновцями точилися запеклі бої. А. Денікін направив проти махновців армійський корпус Я. Слащова і кавалерійський корпус А. Шкуро. Російські білі генерали вважали Н. Махна серйозним противником, що не має тилу, і відмінно спорядженим [7, с. 170]. Одержавши від С. Петлюри допомогу зброєю і боеприпасами за угодою про союз з армією УНР, Н. Махно поблизу с. Перегонівки 27 вересня 1919 р. завдав нищівної поразки денікінцям, які втратили 18 тис. чоловік [13, с. 215; 14, с. 399]. Прорив махновців на Південь України відбувся в момент напружених боїв під Орлом, де на карту була поставлена доля і білих, і більшовиків. Удар махновців по тилах виявився смертельно небезпечним для денікінців. Повернувшись у рідні місця, махновці дістали потужну підтримку від місцевого населення. В окремі моменти кількісний склад армії Н. Махна досягав 80–100 тис. бійців [14, с. 400]. З кінця жовтня й до початку грудня 1919 р. махновці знову захопили й утримували Катеринослав. Однак в цей час епідемія тифу вразила 35 тис. махновців, змусивши їх перейти до оборони. Крім того, виступаючи 7 грудня 1919 р. на VII Всеросійському з'їзді рад, Л. Троцький назвав махновців „смертельною небезпекою для робітничо-селянської держави” [17, с. 151].

На початку 1920 р. Н. Махно і його армія опинилися наодинці перед Червоною армією. Більшовицьке керівництво намагалося скерувати махновську армію на польський фронт, але безуспішно. 4 січня командування 14-ї радянської армії отримало таємний наказ від Л. Троцького – готуватися до знищення „банд Махна” [26, с. 62]. Операція, з метою оточення та знищення Повстанської армії 9–14 січня 1920 р., проводилася більшовиками дуже кволо і не дала бажаного результату. Кілька червоних полків відмовилися виступати проти Н. Махна, а 41-ша дивізія пропустила махновців через свої порядки. Основні каральні функції виконували лише Латишська та Естонська дивізії, китайські та інтернаціональні батальйони [15, с. 252]. У квітні 1920 р. Н. Махно веде бої з частинами 1-ї кінної армії, яка, направляючись на польський фронт, отримала завдання знищити повстанський рух. 14 травня махновці напали на штаб 6-ї кавалерійської дивізії (командир С. Тимошенко), захопивши багато полонених, касу всієї 1-ї кінної армії. Однак згодом Н. Махно зазнав поразки, втративши у боях з будьонівцями вбитими й полоненими до 2 тис. піхотинців, 500 кавалеристів, усі 12 гармат та 50 кулеметів із 60 [15, с. 266; 27, с. 98–100]. У травні – липні 1920 р. на Україну було направлено Ф. Дзержинського, який розпочав кривавий терор проти повстанців-махновців. Армію Н. Махна він намагався наповнити великою кількістю агентів-чекістів та провокаторів [32, с. 134–135].

Влітку 1920 р. Н. Махно здійснює рейди по своєму району, намагаючись змусити більшовиків піти на угоду і визнати незалежність Гуляй-Пільського „вільного району”. 25 червня він у черговий раз захоплює Гуляй Поле, взявши в полон 1 тис. червоноармійців, 30 кулеметів, боєприпаси [15, с. 275]. Але закріпитися надовго у Гуляй Полі він не може. У липні–серпні 1920 р. махновці почали пропонувати більшовикам військовий союз проти П. Врангеля. 27 вересня командування Червоної армії дало згоду на переговори. На це вплинуло декілька чинників: 1) Ф. Дзержинський виїхав з України до Москви; 2) усвідомлення більшовицьким керівництвом небезпеки з боку П. Врангеля; 3) розгром Червоної армії під Варшавою; 4) надії більшовиків на те, що угода з Н. Махном ліквідує або принаймні послабить повстанський рух в Україні. 11 жовтня 1920 р. між урядом Радянської України і махновцями була підписана „Військово-політична угода Револьюційно-повстанської армії (махновців) з радянською владою” [30, с. 557–560].

Воєнна частина угоди включала згоду махновців підпорядкуватися командуванню Червоної армії та воювати проти П. Врангеля. Махновці зобов’язувалися не брати до своїх рядів дезертирів з Червоної армії, а також зберігати повну автономію своєї армії, керівництво та символіку. Вони отримали право вербувати до своїх лав селян з південного сходу України [30, с. 558–559]. 13 жовтня 1920 р. Н. Махно направив на врангелівський фронт 12 тис. бійців, 500 кулеметів, 12 гармат [16, с. 305]. На заклик Н. Махна із армії Врангеля на його бік перейшли повстанські отамани, які утворили окремі частини у складі Повстанської армії: бригада Чалого – 800 бійців, бригада Савченка – 700 бійців, бригада Яценка – 700 бійців, полк Голика – 200, полк Сомка – 300 бійців [15, с. 297]. Під час боїв в Криму проти врангелівських військ Червона армія і махновці втратили більше 12 тис. чоловік, врангелівці – приблизно 7 тис. солдатів та офіцерів.

Н. Махно та його оточення швидко зрозуміли, що союз з більшовиками довго тривати не буде, а тому прагнули зміцнити боєдатність Повстанської армії. В ніч на 26 листопада командувач Південним фронтом М. Фрунзе наказав розпочати операцію зі знищення махновської армії [19, с. 345–347]. Проти армії Н. Махна (15 тис. чоловік) М. Фрунзе виділив величезну армію, яка налічувала близько 100 тис. чоловік, бронепоезди, артилерію та авіацію. Головний удар було нанесено по кримській групі махновців (4,5 тис. бійців, 400 кулеметів, 40 гармат), яку оточили п’ять дивізій Червоної армії. В боях біля с. Томашевка махновці втратили більше 3 тис. бійців. Тільки 500 махновців зуміли вирватися з оточення [16, с. 379–380]. У грудні 1920 р. М. Фрунзе розпочав нову, набагато масштабнішу, операцію з оточення та знищення махновців. Боротьба з ними велася жорстокими карально-репресивними методами. Начальник тилу 4-ї Червоної армії Грюнштейн, на якого було покладено проведення операції зі знищення Повстанської армії, видав безпрецедентний за своєю жорстокістю наказ військам: „Наказую: 1) захоплених у боях і при очистці районів полонених знищувати публічно; 2) крім махновців розстрілу підлягають: а) червоноармійці, які перейшли на бік Махна з частин Червоної армії; б) червоноармійці-війсь-

ковополонені Врангеля, які поступили на службу до Махна; в) жителі, які надають Махнові допомогу...; 4) при очистці районів застосовувати в якнайширшому масштабі систему заложників і встановити кругову поруку населення... ” [14, с. 453-454].

Каральна політика не принесла бажаних результатів. На початку 1921 р. повстанський рух став головною формою громадянської війни в Україні. Під кінець грудня 1920 р. 6 тис. махновців з 12 гарматами та 70 кулеметами переправилися на правий берег Дніпра й розпочали рейд по Україні [16, с. 381–383]. Свою армію Н. Махно розділив на 8 кінних і 2 кулеметних полки, сформував з них 3 маневрені групи. Проти махновців було направлено 6, 8, 11, 14, 17 кавалерійські дивізії та піхоту 12-ї армії червоних. За 40 днів рейду Н. Махно вивів свою армію із 9 масштабних оточень більшовицьких військ [16, с. 382–383]. В лютому 1921 р. махновці повертаються на Запоріжжя, пройшовши 2500 км. рейду і провівши 40 боїв. Їхня спроба захопити Гуляй-Поле завершилася невдачею. У цей період в Україні загалом налічувалося близько 20 тис. махновських повстанців [15, с. 340]. В. Ленін та Л. Троцький, ЦК РКП(б) вимагали від М. Фрунзе якнайшвидшого знищення Н. Махна. Його звинувачували у нездатності справитися з „бандитом”, ставлячи під сумнів професійну відповідність командувача червоних військ.

Рада махновських командирів в цих умовах вирішила тимчасово розпустити поріділу армію, яка продовжувала діяти дрібними кавалерійськими загонами і 4 групами. У квітні–травні Н. Махно здійснює рейд на Полтавщину. Разом з полтавськими повстанцями його група налічувала 4 тис. бійців, 190 кулеметів, 8 гармат. За 77 днів рейду махновці пройшли 1400 км та провели 69 боїв. Особливо важкими для них були бої з „летючим” загonom заступника М. Фрунзе – Р. Ейдеманома [28, с. 337–341]. Із полтавського рейду махновці повернулися з великими втратами. Тому бойові дії Н. Махно були направлені лише на уникнення нових оточень та ухиляння від ударів Червоної армії. Відновлення широких наступальних операцій Револуційної повстанської армії проти червоних військ стало неможливим. Це обумовлювалося багатьма причинами: 1) величезна 200-тисячна Червона армія в Україні за наказами з Москви запровадила режим найжорстокішого терору проти населення; 2) більшість місцевих махновських загонів і базові села були розгромлені; 3) більшовики оголосили амністію тим махновцям, які добровільно складуть зброю і припинять боротьбу; 4) голод в Україні літом 1921 р.; 5) запровадження більшовиками політики НЕПу, яка до певної міри заспокоїла селянське невдоволення політикою радянських властей. Зважаючи на це, Н. Махно не пішов шляхом реквізицій для створення великої армії, а зберіг лише її ядро – основний загін чисельністю до 500 бійців з 30 кулеметами.

Провівши декілька боїв з частинами Червоної армії, Н. Махно до 15 липня 1921 р. втрачає половину загону, всі обози та кулемети. Його атака Гуляй Поля силами 500 махновців-кавалеристів і близько 100 піхотинців на тачанках потонула у крові повстанців [15, с. 371]. З 21 липня 1921 р. Н. Махно із 120 кавалеристами здійснює рейд до Дону. Поблизу Таганрога відбулися останні збори командирів та бійців Повстанської армії, які мали вирішити долю махновського руху. На цих зборах Н. Махно навіть пропонував здійснити рейд в Галичину і з допомогою селян-галичан створити нову велику армію, яка зможе повернутися у степову Україну. Н. Махно навіть розрахував, що планом повстання можна в Галичині зацікавити більшовицьке керівництво, яке мріяло про світову революцію. Однак більшість командирів хотіли продовжити боротьбу лише на батьківщині, а серед донських козаків Н. Махно підтримки не знайшов.

Повернувшись в Україну, Н. Махно 11–16 серпня 1921 р. веде постійні бої з червоними військами. Біля Перевалочної махновці були оточені і під вогнем кулеметів переправилися на Правобережну Україну через Дніпро. До загону махновців приєдналися загони місцевих отаманів Іванова та Марусі (Марії Наливайко, колишньої більшовички), але нові жорстокі бої спричинили втрату семи кращих командирів та багатьох бійців. 28 серпня 1921 р., обеззброївши червону прикордонну заставу біля с. Кам’янки, залишки недавньої багатотисячної армії Н. Махна (77 чоловік) переправилися через Дністер і перейшли на територію Румунії [15, с. 376–378; 16, с. 388]. В Україні залишилися лише невеликі махновські загони, які продовжували боротьбу з більшовиками до кінця 1922 р.

Висновки. Дослідження проблеми показало, що селянський повстанський рух був найхарактернішою особливістю Української революції. Він тільки підтверджував селянський характер тогочасної української нації, великого значення для неї аграрного питання, а також про те, що, очевидно, створення незалежної України на початку ХХ ст. було поза об'єктивними можливостями нації та її вождів. Із часів Б. Хмельницького Україні не таланило на харизматичних лідерів, які могли б об'єднати і повести за собою народ. Найяскравішою харизматичною постаттю періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., на нашу думку, безумовно був Н. Махно, якому бракувало національної свідомості. Чи було це випадковістю? Напевно що ні, селянська українська нація не змогла за короткий час утворити розвинену політично та національно еліту, з якої мав би з'явитися загальнонаціональний лідер необхідного масштабу. Зате селянство продукувало у величезній кількості „батьків-отаманів”, які свої партійні інтереси ставили вище від державних, так само, як і народ свої матеріальні, зокрема, земельні інтереси також ставив вище від державних й просто їх повністю не усвідомлював. Діяльність Революційної повстанської армії Н. Махна тільки відображала деформованість соціальної структури нації, її політичну відсталість, слабку присутність в містах, недостатню національну свідомість й відмобілізованість. Разом з тим, діяльність Н. Махна, а це найголовніше, допомогла цілком і повністю знищити той ганебний „малоросійський” статус, який мали українці в Російській імперії, змушували їх відчувати себе „державною” нацією.

1. Аришинов П.А. *История махновского движения (1918–1921)*. – Запорожье: Дикое Поле, 1995. – 240 с. 2. Беспечный Т.А., Букреева Т.Т. *Нестор Махно: правда и легенды*. – Донецк: Донеччина, 1996. – 288 с. 3. Белааш А.В., Белааш В.Ф. *Дороги Нестора Махно. Историческое повествование*. – К.: РВЦ “Проза”, 1993. – 592 с. 4. Волковинский В.М. *Батько Махно*. – К.: Товариство “Знання”, 1992. – 48 с. 5. Волковинский В. *Нестор Махно: легенда і реальність*. – К.: Perlit produktion Ltd., 1994. – 252 с. 6. Волковинский В. *Нестор Махно: легенда і дійсність // Маршрутами історії / Упоряд. Ю.І. Шаповалов*. – К.: Політвидав України, 1990. – С. 574–597. 7. Верстюк В.Ф. *Махновщина – повстанський селянський рух в Україні в роки громадянської війни 1918–1921*. – К., 1991. – 368 с. 8. Карр Э. *История Советской России*. – Кн. 1: Т. 1–2: *Большевистская революция 1917–1923*. – М.: Прогресс, 1990. – 768 с. 9. Кульчицький С. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)*. – К.: Основи, 1996. – 396 с. 10. Махно Н. *Воспоминания / Репринт. воспроизв. изд. 1929–1937 гг.* – К.: Україна, 1991. – Т.1. – 214 с.; Т.2. – 163 с.; Т.3. – 184 с. 11. Махно Н. *Воспоминания, материалы и документы*. – К.: Дзвін, 1991. – 191 с. 12. Реєнт О.П., Коляда І.А. *Україна між світовими війнами (1914–1939). Події. Люди. Документи: Нариси історії*. – К.: Школа, 2004. – 544 с. 13. Рубльов О.С., Реєнт О.П. *Українські визвольні змагання 1917–1921 рр.* – К.: Альтернативи, 1999. – 320 с. 14. *Політична історія України ХХ століття: У 6 т. // За ред. І.Ф. Кураса*. – К.: Генеза, 2003. – Т.2. – 488 с. 15. Савченко В.А. *Махно*. – Харків: Фолио, 2005. – 415 с. 16. Савченко В.А. *Дванадцять воїн за Україну*. – Харків: Фолио, 2005. – 415 с. 17. Семанов С.Н. *Махно. Вождяк анархистов*. – М.: Вече, 2005. 384 с. 18. Семанов С.Н. *Судьба атамана*. – М.: АСТ-ПРЕСС Книга, 2004. – 320 с. 19. Шубин А. *Анархія – мати порядку. Между красными и белыми*. – М.: Яуза, Эксмо, 2005. – 416 с. 20. Шумов С.А., Андреев А.Р. *Махновщина*. – М.: Изд-во Эксмо, Изд-во Алгоритм, 2005. – 416 с. 21. Яворська Г. *Батько Махно. У Гуляй Полі на Запоріжжі вшанували пам'ять українського анархіста // Народне слово*. – 2005. – 24–30 листопада. – С. 6. 22. Урланис Б.Ц. *История военных потерь. Войны и народонаселение Европы. Людские потери вооруженных сил европейских стран в войнах XVII – XX вв. (историко-статистическое исследование)*. – СПб.– М.: Полигон; АСТ, 1998. – 558 с. 23. Каменев С.С. *Записки о гражданской войне и военном строительстве*. – М.: Воениздат, 1963. – 264 с. 24. Удовиченко О.І. *Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921*. – К.: Україна, 1995. – 206 с. 25. Кондратьев Н.Д. *На линии огня. (Эпизоды из жизни командарма Ивана Федько)*. – Изд. 2-е, доп. и испр. – М.: Политиздат, 1974. – 128 с. 26. Алдан-Семенов А.И. *Слово о командарме: (Об И.П. Уборевиче)*. – М.: Политиздат, 1981. – 110 с. 27. Борзенко С., Денисов Н. *Наши Буденный*. – М.: Политиздат, 1974. – 127 с. 28. Эйдман Р.П. *Полководец и боец революции*

(Страничка воспоминаний о М.В. Фрунзе) // *Этапы большого пути: Воспоминания о гражданской войне.* – М.: Воениздат, 1963. – С. 337–342. 29. *Примаков В.М. Борьба за Советскую власть на Украине // Этапы большого пути: Воспоминания о гражданской войне.* – М.: Воениздат, 1963. – С. 181–202. 30. *Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали.* – У 2 ч. / За ред. В.Ф. Панібудьласки. – К.: Вища шк., 1997. – Ч.1. – 583 с. 31. *Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації: Навч. посібник.* – К.: Генеза, 1996. – 360 с. 32. *Феликс Эдмундович Дзержинский: Биография.* – 3-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1986. – 511 с. 33. *Биографический энциклопедический словарь.* – М.: Большая российская энциклопедия, 2001. – 712 с.

УДК 94:355.333(477)—057.12

В.Є. Голубко

Львівський національний університет імені Івана Франка

УКРАЇНСЬКИЙ ОФІЦЕРСЬКИЙ КОРПУС У ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАННЯХ 1917 – 1920 рр.

© Голубко В.В., 2006

Офіцерський корпус як окремий соціальний прошарок посідав одне із чільних місць у процесах державного відродження України 1917 – 1920 рр. На момент відновлення суверенітету України він переживав етап становлення. Характерними його ознаками були переважно однорідний соціальний склад, різноманітний загальноосвітній і професійний рівень підготовки, жорстка підконтрольність цивільній владі.

Officers' corps, as a separate social stratum, occupied prominent place in the processes of national state rebirth of Ukraine in 1917 – 1920. For objective reasons, during the period of the revival of Ukrainian sovereignty, it experienced its formation. Characteristic features of Ukrainian officers corps, which barely distinguished as a separate stratum of society, predominantly were homogeneous social composition – intelligent-rural, variegated of general education, and professional level of training, shot quantity, tough control from civil government.

Офіцерський корпус завжди був осердям кожної регулярної армії. Він являє собою соціальну групу військовиків-професіоналів, що становлять основну частину військових кадрів держави [1, с. 251]. Характерною його ознакою є корпоративна замкнутість, солідарність, консерватизм. Він боляче переживає глибокі трансформації суспільних відносин. Характерною особливістю українського офіцерського корпусу доби визвольних змагань 1917–1920 рр. було те, що доволі часто у його середовищі провідну роль відігравали постаті, які, власне кажучи, не мали спеціальної фахової військової підготовки, але проявили себе здібними організаторами-практиками, що згодом узагальнили набутий досвід у теоретичних працях. Зокрема, – це: Симон Петлюра (журналіст), Євген Коновалець та Роман Дашкевич (правники), Аркадій Валійський та Григорій Коссак (вчителі), Юрій Тютюнник (агроном) та інші. Вказуючи на цю особливість, потрібно відзначити, що вона хоча й доволі рельєфно виділялася на тлі інших, однак не була загалом чимось унікальним. Певні паралелі можна провести з Польщею. Так, маршал Юзеф Пілсудський і багато осіб з його найближчого оточення не були фаховими військовими. Професіоналами вони стали внаслідок безпосередньої участі в організації збройної боротьби за незалежність країни, створення її армії. Наприклад, генерал Едвард Смігли-Ридз був випускником Краківської академії мистецтв, генерали Казімеж Соснковський і Владислав Сікорський закінчили Львівську політехніку, генерал Густав Орлік-Дрешер був правником, а генерал Стефан Домб-Бернацький мав агрономічну освіту [2, с. 19, 25, 29, 42, 44].

Історична традиція є однією із визначальних під час висвітлення ролі національного офіцерського корпусу у державотворчих процесах 1917 – 1920 рр. в Україні. У зв'язку з цим постає